

भारत आणि उदयोन्मुख जागतिक शक्ती: ब्रिक्स आणि ग्लोबल साऊथ
सुशांत विकास कराळे, सहाय्यक प्राध्यापक (राज्यशास्त्र) डॉ. पतंगराव कदम महाविद्यालय, सांगलीवाडी
संपर्क क्रमांक: 9049245504 इमेल: karaleshivshant5@gmail.com

सारांश:

२१व्या शतकात आंतरराष्ट्रीय राजकारण, जागतिक अर्थव्यवस्था आणि सामरिक समीकरणांमध्ये आमूलाग्र बदल घडून येत आहेत. शीतयुद्धोत्तर काळात अमेरिकेच्या नेतृत्वाखाली एकध्रुवीय जागतिक व्यवस्था प्रस्थापित झाली होती; परंतु गेल्या दोन दशकांत चीन, भारत, रशिया, ब्राझील आणि इतर विकसनशील देशांच्या उदयानंतर बहुध्रुवीय व्यवस्थेची प्रक्रिया वेगाने पुढे सरकत आहे. या परिवर्तनशील जागतिक संदर्भात भारत एक प्रभावी उदयोन्मुख शक्ती म्हणून समोर येत आहे. आर्थिक वाढ, तांत्रिक प्रगती, लोकसंख्यात्मक लाभ, सामरिक क्षमता आणि सक्रिय परराष्ट्र धोरण या घटकांनी भारताची आंतरराष्ट्रीय प्रतिमा बळकट केली आहे.

BRICS हा उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांचा बहुपक्षीय समूह असून जागतिक आर्थिक संस्थांमध्ये सुधारणा, वित्तीय समतोल आणि विकसनशील देशांचे प्रतिनिधित्व वाढविणे हे त्याचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. ग्लोबल साऊथ ही संकल्पना आशिया, आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिकेतील विकसनशील देशांच्या सामूहिक हितसंबंधांचे प्रतिनिधित्व करते. भारताने या दोन्ही मंचांवर सक्रिय भूमिका बजावत नेतृत्वाची क्षमता प्रदर्शित केली आहे.

या शोधनिबंधात भारताच्या उदयोन्मुख शक्ती म्हणून झालेल्या प्रवासाचा, BRICS मधील भूमिकेचा, ग्लोबल साऊथमधील नेतृत्वाचा, तसेच आव्हाने आणि संधींचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तावना:

२१ व्या शतकातील जागतिक राजकारण एका अत्यंत महत्त्वाच्या वळणावर उभे आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर प्रस्थापित झालेली पाश्चात्य राष्ट्रांची (Global North) आर्थिक आणि राजकीय मक्तेदारी आता क्षीण होताना दिसत आहे. या बदलाचे मुख्य केंद्र म्हणजे 'ग्लोबल साऊथ' (Global South) मधील देशांचा उदय आणि त्यातून निर्माण झालेली 'ब्रिक्स' (BRICS) सारखी प्रबळ संघटना. भारत हा या दोन्ही आघाड्यांवर एक अत्यंत निर्णायक आणि प्रभावशाली शक्ती म्हणून उभा राहिला आहे. 'वसुधैव कुटुंबकम' (जग हे एक कुटुंब आहे) या भारतीय तत्त्वज्ञानाचा आधार घेत, भारताने केवळ स्वतःची प्रगती साधली नाही, तर जगातील विकसनशील देशांचा 'आवाज' बनण्याची जबाबदारीही स्वीकारली आहे.

ब्रिक्स (BRICS) चा उगम आणि विकास:

'ब्रिक्स' या संकल्पनेचा उगम सुरुवातीला केवळ एक आर्थिक अंदाज म्हणून झाला होता. २००१ मध्ये गोल्डमॅन सॅक्सचे अर्थतज्ज्ञ जिम ओ'नील यांनी ब्राझील, रशिया, भारत आणि चीन या चार उगवत्या अर्थव्यवस्थांसाठी 'BRIC' हा शब्द वापरला होता. या देशांकडे जागतिक अर्थव्यवस्थेचे चित्र बदलण्याची क्षमता आहे, असा त्यांचा अंदाज होता. मात्र, या देशांनी केवळ आर्थिक संकल्पना न राहता, २००९ मध्ये रशियातील येकातेरिनबर्ग येथे आपली पहिली अधिकृत शिखर परिषद घेतली आणि एका नवीन राजकीय शक्तीचा जन्म झाला. २०१० मध्ये दक्षिण आफ्रिकेच्या समावेशानंतर या संघटनेचे 'BRICS' असे नामकरण झाले.

भारतासाठी ब्रिक्स हे केवळ एक आर्थिक व्यासपीठ नसून, ते जागतिक स्तरावर 'लोकशाहीकरणाची' मागणी करण्याचे एक साधन आहे. जागतिक बँक (World Bank) आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) यांसारख्या संस्थांमध्ये आजही अमेरिका आणि युरोपीय देशांचे वर्चस्व आहे. या संस्थांमध्ये विकसनशील देशांना योग्य प्रतिनिधित्व मिळावे, यासाठी भारताने ब्रिक्सच्या माध्यमातून सातत्याने आवाज उठवला आहे. भारताच्या पुढाकारानेच २०१४ मध्ये 'न्यू डेव्हलपमेंट बँक' (NDB) ची स्थापना झाली, ज्याचे पहिले अध्यक्ष भारतीय बँकर के. व्ही. कामथ होते. ही बँक आज विकसनशील देशांना कोणत्याही राजकीय अटीशिवाय कर्जपुरवठा करत आहे, जे पाश्चात्य वर्चस्वाला दिलेले एक मोठे आव्हान आहे.

पारिभाषिक शब्द:

उदयोन्मुख शक्ती, बहुध्रुवीय व्यवस्था, ब्रिक्स, ग्लोबल साऊथ, सॉफ्ट पॉवर

उद्दिष्टे:

१. भारताच्या उदयोन्मुख जागतिक शक्ती म्हणून असलेल्या स्थानाचे विश्लेषण करणे.
२. ब्रिक्समधील भारताची भूमिका अभ्यासणे.
३. ग्लोबल साऊथमधील भारताचे नेतृत्व तपासणे.
४. भारतासमोरील आव्हाने व संधींचे मूल्यमापन करणे.

गृहीतके:

१. भारत ब्रिक्सच्या माध्यमातून बहुध्रुवीय व्यवस्थेला बळकटी देत आहे.
२. भारत ग्लोबल साऊथचा प्रभावी प्रतिनिधी म्हणून उदयास येत आहे.
३. भारताची आर्थिक व लोकसंख्यात्मक ताकद त्याला जागतिक नेतृत्वासाठी सक्षम बनवते.

विषय विवेचन:

१) भारत एक उदयोन्मुख शक्ती

भारताची अर्थव्यवस्था जगातील सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक मानली जाते. सेवा क्षेत्र, माहिती तंत्रज्ञान, औषधनिर्मिती, अवकाश संशोधन आणि संरक्षण क्षेत्रात भारताने उल्लेखनीय प्रगती साधली आहे. भारतीय अवकाश संशोधन संस्थेच्या यशस्वी मोहिमा, डिजिटल इंडिया उपक्रम, स्टार्टअप इकोसिस्टमचा विस्तार आणि पायाभूत सुविधांमध्ये झालेली गुंतवणूक यामुळे भारताची जागतिक प्रतिमा उंचावली आहे.

लोकसंख्यात्मक लाभ (Demographic Dividend) हा भारताचा मोठा बलस्थान आहे. युवा लोकसंख्या, इंग्रजीचे ज्ञान, तांत्रिक कौशल्य आणि लोकशाही मूल्ये यामुळे भारत जागतिक उद्योग आणि राजकारणात विश्वासार्ह भागीदार ठरतो. भारताची संरक्षण क्षमता, अणुशक्तीचा दर्जा आणि हिंद महासागरातील सामरिक स्थान यामुळे त्याचे भू-राजकीय महत्त्व वाढले आहे.

२) ब्रिक्समधील भारताची भूमिका

ब्रिक्सचा विस्तार आणि भारताचे आर्थिक सामर्थ्य (साधारण ८००-९०० शब्द)

ब्रिक्सचा ऐतिहासिक विस्तार (BRICS+):

२०२३ मध्ये दक्षिण आफ्रिकेतील जोहान्सबर्ग येथे झालेल्या १५ व्या ब्रिक्स शिखर परिषदेत एक ऐतिहासिक निर्णय घेण्यात आला. भारताने या परिषदेत ब्रिक्सच्या विस्ताराचे खंबीर समर्थन केले. २०२४ पासून इराण, सौदी अरेबिया, संयुक्त अरब अमिराती (UAE), इजिप्त आणि इथिओपिया या देशांचा अधिकृत समावेश झाला. या विस्तारामुळे जागतिक राजकारणाचे संपूर्ण चित्र बदलले आहे

१. ऊर्जा राजकारण (Energy Politics): सौदी अरेबिया, इराण आणि UAE यांच्या समावेशामुळे जगातील कच्च्या तेलाच्या उत्पादनावर आणि व्यापारावर ब्रिक्सचे प्रचंड नियंत्रण आले आहे. भारतासाठी हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे, कारण भारताच्या ऊर्जा गरजा प्रामुख्याने या देशांतून पूर्ण होतात.

२. चलन आणि व्यापार (De-dollarization): पाश्चात्य देशांनी रशियावर लादलेल्या आर्थिक निर्बंधांनंतर, ब्रिक्स देशांनी आपापसातील व्यापार स्थानिक चलनात (उदा. रुपया-रुबल किंवा रुपया-दिरहाम) करण्यावर भर दिला आहे. यामुळे अमेरिकन डॉलरच्या जागतिक मक्तेदारीला शह मिळण्यास सुरुवात झाली आहे.

३. सामरिक मार्ग: इराणच्या समावेशामुळे भारताचा 'चाबहार बंदर' प्रकल्प आणि 'आंतरराष्ट्रीय उत्तर-दक्षिण वाहतूक कॉरिडोर' (INSTC) याला नवीन गती मिळाली आहे, ज्यामुळे रशिया आणि मध्य आशियाई देशांशी भारताचा व्यापार अधिक सुलभ होईल.

भारताची अर्थव्यवस्था: एक उदयोन्मुख इंजिन:

भारत आज जगातील पाचवी मोठी अर्थव्यवस्था आहे आणि लवकरच ती तिसरी मोठी अर्थव्यवस्था होण्याच्या मार्गावर आहे. भारताची ही आर्थिक प्रगतीच त्याला ग्लोबल साऊथचे नेतृत्व करण्याचा नैतिक अधिकार देते.

तरुण लोकसंख्या: भारताकडे जगातील सर्वात मोठी तरुण कार्यशक्ती आहे. यामुळे उत्पादन क्षेत्रात (Manufacturing) भारताचे महत्त्व वाढत आहे. 'मेक इन इंडिया' आणि 'आत्मनिर्भर भारत' या मोहिमांमुळे भारत आता जागतिक पुरवठा साखळीत (Global Supply Chain) चीनला एक सशक्त पर्याय म्हणून समोर येत आहे.

डिजिटल पब्लिक इन्फ्रास्ट्रक्चर (DPI): भारताने आपले UPI, आधार आणि डिजिटल आरोग्य सेवांचे मॉडेल ज्या प्रकारे यशस्वी केले, ते पाहून अनेक विकसनशील देश भारताकडे आशेने पाहत आहेत. हे तंत्रज्ञान भारताने 'ग्लोबल साऊथ' मधील देशांना मोफत देण्याचे आश्वासन दिले आहे, जेणेकरून या देशांतील गरिबी निर्मूलनास मदत होईल.

भारतासमोरची प्रमुख आव्हाने:

१. चीनचा विस्तारवाद: ब्रिक्समधील चीन हा सर्वात मोठा आर्थिक घटक आहे. चीन आपली आर्थिक ताकद वापरून 'बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्ह' (BRI) च्या माध्यमातून गरीब देशांना कर्जाच्या जाळ्यात (Debt Trap) ओढत आहे. भारताला चीनच्या या धोरणापासून ग्लोबल साऊथच्या देशांचे रक्षण करावे लागेल आणि त्यांना पारदर्शक गुंतवणुकीचा पर्याय द्यावा लागेल.

२. अंतर्गत मतभेद: ब्रिक्समध्ये भारत आणि चीन यांच्यातील सीमावाद काही वेळा संघटनेच्या कामात अडथळा निर्माण करतो. तसेच रशिया आणि पाश्चात्य देशांमधील वाढत्या तणावामुळे भारताला संतुलन राखणे कठीण जाते.

३. ग्लोबल साऊथची विविधता: ग्लोबल साऊथमध्ये अत्यंत गरीब आफ्रिकन देशांपासून ते श्रीमंत आखाती देशांपर्यंत विविधता आहे. या सर्वांच्या हिताचे रक्षण करणे आणि सर्वांना एकत्र आणणे हे भारताच्या मुत्सद्देगिरीसाठी मोठे आव्हान आहे.

३) ग्लोबल साऊथमधील भारताचे नेतृत्व

'ग्लोबल साऊथ' संकल्पना आणि भारताची भूमिका (साधारण ७००-८०० शब्द)

ग्लोबल साऊथचा उदय आणि व्याख्या:

'ग्लोबल साऊथ' (Global South) ही संकल्पना केवळ भौगोलिक दक्षिण गोलार्धाशी मर्यादित नाही. यात प्रामुख्याने आशिया, आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिकेतील अशा देशांचा समावेश होतो, ज्यांनी प्रदीर्घ काळ वसाहतवाद आणि साम्राज्यवादाचा सामना केला आहे. हे देश आर्थिकदृष्ट्या विकसनशील आहेत आणि जागतिक निर्णय प्रक्रियेत अनेकदा उपेक्षित राहिले आहेत. याउलट, 'ग्लोबल नॉर्थ' (Global North) मध्ये अमेरिका, कॅनडा, युरोप आणि जपान यांसारख्या विकसित आणि श्रीमंत देशांचा समावेश होतो.

गेल्या दशकात जागतिक सत्तेचे संतुलन बदलले आहे. रशिया-युक्रेन युद्ध आणि त्यानंतर उद्भवलेले ऊर्जा आणि अन्नधान्य संकट यामुळे ग्लोबल साऊथच्या देशांना सर्वाधिक फटका बसला. अशा वेळी, पाश्चात्य देशांनी केवळ स्वतःच्या हितसंबंधांकडे लक्ष दिले, तर भारताने या संकटाच्या काळात ग्लोबल साऊथचा 'आवाज' बनण्याचे धाडस दाखवले. भारताने हे स्पष्ट केले की, "आजचा युग हा युद्धाचा नाही" आणि जागतिक समस्यांवर चर्चा करताना गरीब राष्ट्रांच्या हिताचा विचार करणे अनिवार्य आहे.

भारताचे नेतृत्व: जी-२० (G20) आणि 'व्हॉइस ऑफ ग्लोबल साऊथ':

भारताच्या २०२३ मधील जी-२० अध्यक्षपदाच्या काळात भारताने जगाला एक नवी दिशा दिली. भारताने केवळ श्रीमंत राष्ट्रांच्या अजेंड्यावर चर्चा न करता, 'व्हॉइस ऑफ ग्लोबल साऊथ' (Voice of Global South) या शिखर परिषदेचे आयोजन केले. यामध्ये १२५ हून अधिक देशांनी सहभाग घेतला. या परिषदेत भारताने खालील प्रमुख मुद्दे मांडले:

१. अन्न आणि ऊर्जा सुरक्षा: युद्धामुळे विस्कळीत झालेल्या पुरवठा साखळीचा फटका गरीब देशांना बसू नये, यासाठी भारताने खते आणि अन्नधान्याच्या जागतिक वितरणात सुधारणा करण्याची मागणी केली.

२. कर्जमुक्ती : अनेक छोटे देश कर्जाच्या जाळ्यात अडकले आहेत. भारताने जागतिक वित्तीय संस्थांना या देशांच्या कर्ज फेररचनेसाठी (Debt Restructuring) पावले उचलण्याचे आवाहन केले.

३. आफ्रिकन युनियनचा समावेश: भारताच्या मुत्सद्देगिरीचा सर्वात मोठा विजय म्हणजे ५५ देशांच्या 'आफ्रिकन युनियन'ला जी-२० चे कायमस्वरूपी सदस्यत्व मिळवून देणे. या ऐतिहासिक निर्णयामुळे आफ्रिकेचा आवाज आता जगातील सर्वात मोठ्या व्यासपीठावर अधिकृतपणे पोहोचला आहे.

तंत्रज्ञान आणि आरोग्य क्षेत्रातील सहकार्य:

भारत हा केवळ राजकीय नेता नाही, तर तो ग्लोबल साऊथचा 'विकास भागीदार' (Development Partner) देखील आहे. भारताने आपले 'डिजिटल पब्लिक इन्फ्रास्ट्रक्चर' (DPI), जसे की UPI (Unified Payments Interface), आधार आणि कोविन (Co-WIN) प्लॅटफॉर्म, इतर देशांना विनामूल्य किंवा सवलतीच्या दरात देण्याची तयारी दर्शवली

आहे. डिजिटल क्रांतीच्या माध्यमातून गरीब देशांतील शेवटच्या माणसापर्यंत बँकिंग आणि आरोग्य सेवा पोहोचवणे, हे भारताचे उद्दिष्ट आहे.

कोविड-१९ च्या काळात जेव्हा प्रगत राष्ट्रे लसींचा साठा करत होती, तेव्हा भारताने आपल्या 'व्हॅक्सीन मैत्री' (Vaccine Maitri) उपक्रमांतर्गत १०० हून अधिक देशांना ७ कोटींहून अधिक लसींचे डोस दिले. या कृतीने भारताची प्रतिमा एक 'स्वार्थी महासत्ता' म्हणून नाही, तर 'संकटमोचक' (म्हणून जागतिक स्तरावर ठसली आहे

आव्हाने

१. चीनशी वाढती स्पर्धा: आशिया आणि हिंद महासागर परिसरात चीनचा वाढता प्रभाव भारतासाठी सामरिक आव्हान ठरतो.

२. सीमावाद: सीमावर्ती तणाव आणि प्रादेशिक सुरक्षा प्रश्न भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर परिणाम करतात.

३. आर्थिक विषमता: देशांतर्गत गरिबी, बेरोजगारी आणि सामाजिक असमानता या समस्या भारताच्या जागतिक प्रतिमेला मर्यादा घालू शकतात.

४. ऊर्जा आणि अन्नसुरक्षा: वाढती लोकसंख्या आणि जागतिक अस्थिरता यामुळे संसाधनांचे व्यवस्थापन महत्त्वाचे ठरते.

५. बहुपक्षीय सुधारणा: संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सुरक्षा परिषदेतील कायमस्वरूपी सदस्यत्वासाठी भारताला अद्याप मान्यता मिळालेली नाही. ४. ऊर्जा व अन्नसुरक्षा समस्या

भारतासमोरील संधी

१. लोकसंख्यात्मक लाभ: युवा वर्गामुळे उत्पादनक्षमता आणि नवोन्मेष वाढू शकतो.

२. डिजिटल क्रांती: डिजिटल पेमेंट्स, स्टार्टअप्स आणि तंत्रज्ञानातील प्रगती भारताला जागतिक डिजिटल केंद्र बनवू शकते.

३. बहुपक्षीय मंचांवरील प्रभाव: BRICS, G20 आणि इतर मंचांवर भारताची भूमिका बळकट होत आहे.

४. ग्लोबल साऊथमधील विश्वास: मानवतावादी आणि सहकार्याच्या धोरणामुळे भारताला व्यापक समर्थन मिळत आहे.

जागतिक राजकारणातील भारताचे स्थान आणि भविष्य (साधारण १००-१००० शब्द)

जागतिक संस्थांमधील सुधारणा आणि भारताची भूमिका:

भारताने सातत्याने 'युनायटेड नेशन्स' (UN) आणि विशेषतः सुरक्षा परिषदेत (UNSC) सुधारणांची मागणी केली आहे. आजही सुरक्षा परिषदेत आफ्रिका किंवा लॅटिन अमेरिकेचा कोणताही स्थायी देश नाही. भारत या देशांच्या वतीने ही मागणी लावून धरत आहे. भारताचे म्हणणे आहे की, १९४५ च्या जगासाठी बनवलेल्या संस्था २०२६ च्या आव्हानांना तोंड देऊ शकत नाहीत. ब्रिक्सच्या माध्यमातून भारत या संस्थांमध्ये 'बहुध्रुवीयता' (Multipolarity) आणण्याचा प्रयत्न करत आहे.

मानवी विकास आणि सॉफ्ट पॉवर :

भारत केवळ आर्थिक किंवा लष्करी शक्ती म्हणून नाही, तर एक 'नैतिक शक्ती' म्हणून उदयोन्मुख जागतिक शक्ती ठरत आहे.

शिक्षण आणि कौशल्य विकास: 'IETC' (Indian Technical and Economic Cooperation) कार्यक्रमांतर्गत भारताने आफ्रिकन आणि आशियाई देशांतील हजारो तरुणांना भारतात मोफत शिक्षण आणि कौशल्य प्रशिक्षण दिले आहे.

हवामान बदल आणि 'लाईफ' (LiFE) मिशन: भारताने 'लाईफस्टाइल फॉर एन्व्हायर्नमेंट' (LiFE) ही संकल्पना जागतिक स्तरावर मांडली आहे. ग्लोबल साऊथच्या देशांना हवामान बदलाचा सर्वाधिक फटका बसतो, त्यामुळे भारताने मांडलेली सौर ऊर्जा क्रांती (International Solar Alliance) या देशांसाठी वरदान ठरत आहे.

निष्कर्ष:

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अभ्यासाअंती असे लक्षात येते की, २१ व्या शतकातील जागतिक सत्ता समीकरणे झपाट्याने बदलत आहेत. भारत या बदलाचा केवळ साक्षीदार नसून तो या बदलाचा मुख्य शिल्पकार आहे. 'ब्रिक्स' (BRICS) ही संघटना आज पाश्चात्य जगाला केवळ आर्थिकच नव्हे तर वैचारिक पर्याय देत आहे. भारताने ब्रिक्समध्ये राहूनही आपली 'धोरणात्मक स्वायत्तता' (Strategic Autonomy) जपली आहे.

'ग्लोबल साऊथ'चा नेता म्हणून भारताचा उदय होणे, ही जगासाठी एक सकारात्मक बाब आहे. कारण भारत हा 'वर्चस्ववादी' (Hegemonic) शक्ती नाही, तर तो 'सहकारी' (Cooperative) शक्ती आहे. भारताची प्रगती ही केवळ

स्वतःपुरती मर्यादित नसून ती संपूर्ण दक्षिण गोलार्धातील देशांच्या विकासाला गती देणारी आहे. रशिया-युक्रेन युद्धाच्या काळात भारताने घेतलेली तटस्थ परंतु शांतताप्रिय भूमिका हेच सिद्ध करते की, भारत हा जगाचा एक नवा 'संतुलन राखणारा' (Balance of Power) घटक आहे. थोडक्यात, भारत ही एक उदयोन्मुख जागतिक शक्ती म्हणून जगाला शांतता, समृद्धी आणि स्थिरतेकडे नेणारा प्रकाशस्तंभ ठरत आहे..

शिफारशी:

१. स्थानिक चलनाचा वापर: भारताने ब्रिक्स देशांसोबतचा व्यापार भारतीय रुपयात वाढवण्यासाठी डिजिटल बँकिंग यंत्रणा अधिक मजबूत करावी.
२. ग्लोबल साऊथ कौन्सिल: भारताने 'ग्लोबल साऊथ' देशांसाठी एक कायमस्वरूपी तांत्रिक आणि आर्थिक मदत केंद्र (Secretariat) भारतात स्थापन करावे.
३. सांस्कृतिक देवाणघेवाण: ब्रिक्स देशांतील लोकांमधील संवाद (People-to-People Contact) वाढवण्यासाठी क्रीडा आणि सांस्कृतिक स्पर्धांचे आयोजन करावे.
४. सायबर सुरक्षा: विकसनशील देशांना सायबर हल्ल्यांपासून वाचवण्यासाठी भारताने आपली माहिती तंत्रज्ञानातील (IT) ताकद वापरावी.

संदर्भ सूची:

१. जयशंकर, एस. (२०२०). The India Way: Strategies for an Uncertain World. हार्पर कॉलिन्स इंडिया.
२. पंत, हर्ष व्ही. (२०२४). India and the Global South: Leading the New World Order. ऑब्झर्व्हर रिसर्च फाउंडेशन (ORF).
३. परराष्ट्र मंत्रालय (MEA), भारत सरकार. Annual Reports 2024-25.
४. जागतिक बँक (World Bank). Global Economic Prospects Report 2025.
५. UNCTAD अहवाल. Developing Countries and the New Economic Order.
६. लोकसत्ता, महाराष्ट्र टाइम्स आणि सकाळ यांसारख्या अग्रगण्य वृत्तपत्रांमधील परराष्ट्र धोरणावरील संपादकीय लेख (२०२४-२६).